

INDLEDENDE BEMÆRKNINGER OM DET ONDE I PSYKOLOGIEN

Ole Andkjær Olsen og Benny Karpatschof

Temaet, det onde, har i de senere år haft en voldsom opblomstring, som det kan konstateres i mængden af bogudgivelser, kunstudstillinger, temaseminarer, debatindlæg m.m. En væsentlig del af forklaringen skal nok findes i bestemte træk i samfundsudviklingen. Mens den kolde krig resulterede i en temmelig statisk polaritet mellem indbyrdes komplementære fjendebilleder, hvor det nærmest var en dårlig kliché at kalde modparten for ond, har den nye verdensorden efter jerntæppet sat processer i skred, som uafledeligt minder os om, at det menneskelige potentiale for ondskab ikke findes så langt under overfladen, som nogle havde håbet. Borgerkrige, folkemord, international terrorisme og storstilede militære straffeaktioner har gjort det nødvendigt at kalkulere med det onde som en realistisk mulighed i en labil verden uden fælles normer og værdier.

Interessen for det onde er først blevet relanceret blandt filosoffer og teologer, der allerede havde en årtusindlang tradition at bygge videre på. Analytikere af kunst, litteratur og film er fulgt godt efter. Derimod kan man roligt konstatere, at psykologer – i hvert fald i Danmark – har forholdt sig tøvende, for selv om onde handlinger af den ovennævnte type altid er begået af menneskelige individer, føler psykologer næsten altid ubehag ved at tale om onde mennesker. En personlighedstypologi, der sonderer mellem de gode og de onde, ville selvsagt være uden chancer blandt fagpsykologer, og det er tilmed omstridt og langt fra stuerent at operere med aggressivitet som en grundmenneskelig egenskab.

Nærmest en velfunderet psykologisk tradition for beskæftigelse med det onde kommer man, når det drejer sig om moral, f.eks. i udforskningen af barnets moraludvikling, af principper for opdragelse og af fagetik, og vi har da også tidligere haft temanumre om netop moral (*Psyke & Logos* nr. 2, 1985) og opdragelse (*Psyke & Logos* nr. 2, 1991). Kernespørgsmålene her er dog, hvordan barnet lærer at skelne mellem godt og ondt, hvordan det lærer at handle derefter, samt hvad det i tvivlstilfælde vælger at henregne til den ene eller den anden kategori. Det onde kendes som mulighed, men kan i princippet undgås eller fravælges.

Inspirationen til at gå nærmere i clinch med temaet det onde fik vi gennem Lars Fr. H. Svendsens bog *Ondskabens filosofi*, der udkom i dansk oversættelse på forlaget Klim i 2002.¹ Vi har dog samtidig måttet sande, at

den filosofiske tilgang til temaet ikke umiddelbart kunne overføres til psykologien. Hvad der er banaliteter og selvfølgeligheder i den filosofiske analyse (f.eks. de mulige følgevirkninger af »en ond barndom«), kan være særdeles påtrængende og vanskeligt overskuelige problemer for den kliniske psykolog. Selv om psykologer kan lære sig at tænke i både teologiske og filosofiske baner, som det fremgår af flere af nummerets artikler, har den psykologiske erfaringshorisont i hovedsagen en mere jordnær karakter. Hvordan opleves ondskaben som en ydre og indre realitet? Findes der bestemte psykiske grundfigurationer af det onde såsom kropslig smerte, objekttab og forfølgelsesangst? Hvilket spektrum af reaktioner på det onde kan der opregnes i forbindelse med omsorgssvigt, ulykker, voldelige overgreb, hjernevask og tortur? Hvilke psykiske faktorer skal man operere med hos dem, der udfører onde handlinger: medfødt/reaktiv aggressivitet, manglende empati, blind autoritetstro eller måske psykopatologiske syndromer hvori indgår sadisme, psykopati og paranoia? Skal ondskaben behandles eller straffes – og hvordan trækkes grænsen?

Psykologien møder i hovedsagen det onde i form af cases. Dette har den til fælles med kunsten, litteraturen, teatret og filmen – og nogle ville mene musikken. Det onde i æstetikens verden kan måske nok umiddelbart begrundes gennem kunsternes ønske om at skildre virkeligheden, men samtidig må man erkende, at det ondes tilstedeværelse adlyder en æstetisk nødvendighed, ligesom de sorte brikker på skakbrættet er nødvendige for spillet. Selv den fadeste børnebog og selv de mest trivielle TV-glimmerserier rummer en eller anden fare eller konflikt, for ellers ville handlingen slet ikke komme i gang. Modstand og modgang resulterer til en vis grænse i både udvikling, vækst og modning, hvad man kan læse ud af ethvert kunstværk – og i reglen også ud af kunstnerens biografi. Psykologens opgave er heller ikke at dulme sorg og smerte for enhver pris. Bekæmper man det onde ved at bekæmpe evnen til at føle det, har man i virkeligheden mistet evnen til at forsvare sig mod det. Det samme kan man måske sige om de strømninger inden for psykologien, der benægter det ondes eksistens og afviser at beskæftige sig med det.

Vi har i redaktionen valgt at imødegå denne tendens ved at sætte det onde på programmet. Resultatet heraf kunne ses og høres ved vores konference i januar 2003, og det foreliggende temanummer rummer dels de fleste af oplæggene herfra, dels en række supplerende artikler, der demonstrerer, at rigtig mange kolleger efter moden overvejelse har reageret positivt på vores op- og udfordring til at bidrage. Forhåbentlig vil nummeret også udfordre rigtig mange læsere.

1 Vi takker Klim for at have stillet et antal eksemplarer af bogen til rådighed for redaktionen.

Peter Thielst, der allerede i 1993 publicerede en bog om det onde, giver i den indledende artikel en idéhistorisk oversigt over det ondes forskellige tilsynekomster, som han inddeler i tre grupper: de teologiske, de filosofiske og de videnskabelige. Thielst er navnlig kritisk over for de essentialistiske forsøg på at udpege det onde i naturen, da al natur, vi kender, er kulturelt reflekteret. Han støtter i højere grad den tankegang, at det onde er en sproglig konstruktion og i kraft af det udelukkede tredjes princip opstår som det godes kontradiktion, hvorfra det via ækvivaleringer breder sig til andre meningsområder (ofte valgt ud fra formlen »os vs. de andre«). Polariseringen henter næring fra forskelle i magt og privilegier, ikke mindst den private ejendomsret, men hvis man forsøger at indkapsle eller udrydde det onde med målrettede angreb, fremskynder man – med Kafkas ord – blot virkningen af det.

Johannes H. Christensen vælger en kristen eksistential-psykologisk synsvinkel på det onde. Med navnlig litterære eksempler, der spænder over så forskellige forfattere som James Lee Burke, Shakespeare, Milton og Camus, nærmer han sig det synspunkt, der er artiklens konklusion: Det onde udspringer af arvesynden og er en ontologisk, ikke en moralsk kategori. Arvesynden er i denne forbindelse en række træk ved den menneskelige natur: at enhver er centrum i sin egen bevidsthed, at enhver søger at opnå vellyst og undgå ulyst samt den for mennesket karakteristiske evne til løgn og forstillelse. Disse egenskaber afføder viljen til magt og viljen til besiddelse, hvoraf ondskenen altså udspringer. Christensen kritiserer undervejs i artiklen den for tidsånden typiske tendens til at undskylde, forstå og forklare det onde, som måske ikke mindst er fremherskende i den professionelle omgang med fænomenet blandt psykologer og kriminologer.

Peter La Cour udpeger i sin artikel en grundlæggende sondring i synet på det onde, som han følger fra den tidligste kristne teologi over psykologen William James' personlighedstypologi (énfødt vs. tvefødt) til vore dages modsætning mellem den såkaldte new age-religiositet og den traditionelle folkekirkekristendom. I den første søjle anses det onde for resultatet af en subjektiv livsanskuelse, hvorfor det med passende midler lader sig fuldstændig ekskludere. I den anden søjle er det onde reelt eksisterende og må hele tiden medtænkes som et grundlæggende livsvilkår, hvad enten det forbindes med kropslighed og seksualitet som hos kirkefaderen Augustin eller udspringer af et medfødt depressivt klarsyn på livets gebrækkelighed som hos James. Også uden for den kristne teologi har der i øvrigt været broderet flittigt videre på den anførte polaritet, f.eks. i den kulturhistoriske sondring mellem matriarkat (født af én) og patriarkat (født af to) og i den psykoanalytiske sondring mellem den narcissistiske og den ødipale personlighedstype.

I den efterfølgende artikel fremlægger Erik Schultz den idé, at religionerne er opstået ud fra billedet af den ideelle pattedyrmoders omsorg for sit afkom. Det gode er da defineret af denne omsorg, ligesom det onde er de-

fineret som forskellige grader af omsorgssvigt. I religionernes genese er det dog tilsyneladende oprindelig samfundets magtfulde hanner, der har dannet model for guderne, f.eks. rummer den gammeltestamentelige gud kun den samme blanding af godt og ondt som en velfungerende mafiaboss, mener Schultz, mens den senere konciperede kristne gud repræsenterer moderens betingelsesløse kærlighed. For så vidt som denne sondring mellem godt og ondt udspringer af naturen selv, er den af videnskabelig natur og ligger ikke under for den såkaldt naturalistiske fejlslutning fra »er« til »bør«.

Det onde anskues i Ole Andkjær Olsens artikel med udgangspunkt i dæmonologiens forestillinger om djævlebesættelser. Uddrivelse af onde ånder blev oprindelig varetaget af religiøst tænkende åndemanere, inkvisitorer og eksorcister for i løbet af 1800-tallet at overgå til læger og psykoterapeuter. Det vises, hvordan godt og ondt blev sat på plads i den psykoanalytiske udviklingsteori gennem begreberne om lystprincippet, realitetsprincippet og overjeget, men samtidig påpeges det, at der tilsyneladende blev en rest af det onde tilbage, som hverken kunne uddrives gennem anvendelse af den eksisterende psykoanalytiske teknik eller forklares ud fra den eksisterende teori. Dette onde, der i artiklen betegnes som det dæmonisk onde, blev hos Freud forbundet med dødsdriften og processerne hinsides lystprincippet, og det har i flere senere tilfælde inspireret psykoanalytikere til at genoverveje elementer fra dæmonologiens forestillingsverden. Det synes at have en traumatisk oprindelse og at angribe tilstedeværelsen af det gode som psykisk kategori, så polariseringen mellem godt og ondt ikke får fodfæste i personligheden. Når det gode ekskluderes, kan det onde udfolde sine virkninger i al ubemærkethed.

Laurits Lauritsen anskuer i en psykoanalytisk, sprogteoretisk og filosofisk inspireret analyse det onde som det, der i bredeste forstand er blevet udelukket fra det symbolske domæne. Hvis det onde lidt forenklet sidestilles med den traumatiske begivenheds indtrængen i det menneskelige univers, er en af dets virkninger ifølge Lauritsen, at det mobiliserer alle de forsvarsmekanismer, der hindrer sproget og tænkningen i at åbne sig mod det ukendte, således at det, der skulle have været en etisk problemstilling, i stedet tager form af moralistiske og legalistiske klicheer, der i artiklen sammenfattes under betegnelsen *codex-tænkning*. I denne forstand er det onde intet mindre end et attentat på den symbolske orden. Til slut i artiklen gives nogle forslag til, hvordan man ved hjælp af især psykoanalytiske begreber kan slå hul på de »symmetrier«, der traditionelt har behersket *codex-tænkningen* (at tænke at det onde som det godes negativ, at slutte fra objektive handlinger til subjektive intentioner, at fundere moralregler på generaliseringer ud fra Jeg-Du-forholdet). Alternativet er at forsøge at tænke disse forhold »asymmetrisk«, hvorved man måske vil begribe det ondes *essens*.

Ask Elklit, der gennem mange år har forsket i følgerne af alvorlig traumatisering, behandler i sin artikel traumatisering som et møde med det onde. Virkningen synes at være stærkest, når der modsat katastrofeoplevelser foreligger en intention, f.eks. i forbindelse med et voldeligt overfald. Gerningsmandens intentionalitet, det vilde forsæt om at skade den anden, er for Elklit essensen i det onde. Der opregnes en lang række mulige reaktioner, som både afhænger af traumets art og af offerets personlighedsprofil. Et fællestræk er den opgave at integrere et billede af det onde blandt offerets grundantagelser om verden, både det at en sådan ondskab eksisterer som mulighed, og det at offeret måske føler eksistensen af en tilsvarende ondskab i sig selv i ønsket om hævn. For at undgå sekundær traumatisering er det vigtigt, at såvel de nærmeste omgivelser som eventuelle terapeuter viser forståelse for offerets specifikke behov for at bearbejde traumet.

Sammen med Susanne Damborg Sørensen fokuserer Ask Elklit i den efterfølgende artikel på et særligt problem inden for traume psykologien, nemlig den indirekte transmission af traumet fra generation til generation. Damborg Sørensen og Elklit har gennemgået et stort materiale vedrørende navnlig holocaustofre og deres børn, og det kan gennem kvantitative undersøgelser fastslås, at »overleverne« videretransmitterer deres oplevelser til »efterkommerne« i den udstrækning, de ikke selv har været i stand til at mestre dem. Den underliggende psykodynamik i denne transmission søges rekonstrueret ud fra bl.a. Kohuts selvpsykologi. Det understreges, at resultaterne med fordel kan anvendes ved behandling af nutidige flygtningefamilier, hvor børn udsættes for følgevirkninger af forældrenes traumatisering.

Traumatisering spiller også en vigtig rolle i Sverre Varvins artikel, hvori forudsætningerne for og psykodynamikken bag den mentalitet, der formodes at ligge bag udførelsen af terrorhandlinger, søges afdækket. Uden direkte at tale om det onde viser Varvin, hvordan en ekstremt hensynsløs og dehumaniseret voldelighed kan opstå hos personer, der associativt knytter personlige traumer sammen med problemer i slægtens og storgruppens situation. Politiske og religiøse ledere kan have held til at mobilisere individuel sårbarhed ved udpegelsen af ofte fiktive kollektive traumer, som skal hævnnes. En sådan mekanisme lå bag den nazistiske holocaust, og den kan genfindes blandt nutidens især muslimske fundamentalistiske profeter. Ud fra en case med en ung mand fra mellemøsten vises det, hvordan ydmygelser og modgang medfører regression til et narcissistisk problemfelt, hvor skam, projektion og persekutoriske forestillinger, der kunne føre til virkelige terrorhandlinger, flourer.

Rolf Kuschel beskæftiger sig med et udslag af menneskelig ondskab, hvis eksistens længe har været omtvistet, nemlig den form for systematiseret ondskab, som populært kaldes hjernevask. Ligesom et andet eksempel på psykologisk magtudøvelse, nemlig hypnose, har der været mange, som har benægtet eller betvivlet muligheden af sådanne former for kontrol over

andre menneskers tanker og handlinger, men som forfatteren her demonstrerer med al ønskelig tydelighed, er hjernevask ikke bare en realitet, det er ydermere en meget udbredt undertrykkelsesteknik.

Ivy Schousboe behandler i den følgende artikel et andet tabuiseret område, ondskab hos børn. I litteraturen om dette emne har der været to udbredte perspektiver. Det naturromantiske, der ser på børn som oprindeligt uskyldige væsener, hvis ondskab først opstår gennem uheldige miljøpåvirkninger, og den anti-romantiske, der fokuserer på, at opfattelsen af den barnlige uskyld er en illusion, som kræver hårdnakket benægtelse af virkeligheden. Schousboe anlægger her en mere nuanceret synsvinkel, hvor børns interesse for og beskæftigelse med ondskab ses som en tilegnelsesproces på godt og ondt. Således argumenteres der for, at børn som vender ryggen til ondskaben som social realitet, risikerer at lide et kompetencetab, hvorved de f.eks. kan blive ofre for mobning.

Jens Berthelsens artikel hedder »Dilemmaets åbenbaringer og det onde. Kan dilemmasituationen bidrage til at afdække 'det ondes funktion' i industrisamfundet og måske være en ubevidst ressource i fremtidens kommunikationssamfund?« Her beskriver han i forlængelse af sin bog om *Dilemmaet som lærer* det onde som den fænomenologiske kategori, der omfatter det, vi har måttet fortrænge, fordi det falder uden for de givne samfundsmæssige rammer. Når der sker et kulturelt skifte, hvilket forfatteren argumenterer for netop finder sted for øjeblikket, så vil noget af det, vi har fortrængt som det onde, vise sig i form af dilemmaer, og ved at møde disse dilemmaer som en positiv udfordring, har vi en mulighed for at udvikle os i retning af mindre dualisme, mere rummelighed og mere handledygtighed.

Preben Bertelsen argumenterer i sin artikel for, at psykologien må finde en ny måde at forholde sig til ondskab. Tidligere har der været en reduktionistisk forholdemåde, hvor det, der ud fra en given moralsk holdning bliver vurderet som onde handlinger, forklares som resultatet af medfødte egenskaber eller ydre påvirkninger, således at selve kategorien »det onde« i realiteten bliver bortforklaret som et kausalt produkt. Alternativt har der været den selvkritiske psykologiopfattelse, at psykologi som videnskabelig disciplin hverken kan eller skal beskæftige sig med moralske spørgsmål og dermed heller ikke med ondskab. Bertelsen søger på grundlag af sin antropologisk psykologiske grundmodel at bestemme det onde som en kategori af meget reflekterede og intentionelle handlinger, nemlig forsætlige brud med vores binding til andre mennesker og dermed med selve vores forbundethed med tilværelsen.

Paya Hauch Fenger og Peter Berliner belyser kategorien »det onde« ud fra diskursanalytiske og community-psykologiske teorier, idet disse modstilles essentialistiske og individualistiske synspunkter. Netop gennem diskursanalysen argumenteres der for, at en given diskurs ikke blot kan være en italesættelse af, hvad der betragtes som ondt, men også kan være en be-

stræbelser på at eliminere det onde, hvad der kan føre ud i stadig mere voldelige konflikter. Alternativet til en sådan essentialistisk kamp imellem to gensidigt dæmoniserende diskurser kan være et bestræbelse på diskurskritisk at nå ud over diskursen til hele den samfundsmæssige kontekst, hvortil konflikten er bundet, og i hvilken den skal bilægges.

Svend Brinkmann forsøger i sin artikel at indplacere den psykologiske beskæftigelse med det onde i en overordnet filosofisk kontekst. Han mener ikke mere, at Humes meget udbredte subjektivistiske tilgang er brugbar, da den ikke tillader videnskab og moral at eksistere i den samme dimension. Med Humes synsvinkel forflygtiges en nødvendig videnskabelig stillingtagen til det ondes problem. Omvendt mener Brinkmann heller ikke, at det onde slet og ret skal tillægges en ontologisk realitet, som det ofte gøres inden for teologien samt i visse psykologiske teorier, f.eks. teorier om aggression. Som alternativ til disse yderpoler skitseres en moral-økologisk tankegang, ifølge hvilken der altid er indlejret værdier i sociale praksiser. Det onde kan da bestemmes som en mangelfuld social kompetence, en manglende evne til at opfatte værdier og et fravær af viden eller en uvidenhed – især om sammenhænge og om konsekvenser af ens handlinger. Uvidenhed kan ikke som psykisk sygdom (bort)forklare det onde. Ondskab er selvforskyldt uvidenhed, som det siges i artiklen. Ved at tage udgangspunkt i det menneskelige fællesskab frem for i partikulære egenskaber kan psykologien igen placere sig som en moralsk videnskab (*moral science*).

Asger Sørensen beskæftiger sig med det onde, som det fremstilles hos den franske digterfilosof Georges Bataille, der i en menneskealder om nogen var det franske intellektuelle parnas' *enfant terrible*. Bataille indlemmede træk fra mangfoldige tænkere og forskere spændende fra Sade til surrealisterne, fra Marx til Durkheim og fra Nietzsche til Freud. Som Asger Sørensen påviser, er det onde et grundlæggende element i Batailles nøglebegreber om suveræniteten, nydelsen, den indre erfaring og den generelle økonomi. Det onde er ikke blot det godes fravær eller negation. Billedet af det gode er bygget på en række civilisatoriske krav om kalkulation, fornuft, udsættelse, tro på fremtidig belønning etc., og hele dette kompleks er i sig selv en negation af den suveræne nydelse i nuet realiseret uden noget hensyn til omkostningerne. Det hellige som fænomen ville være utænkeligt uden denne dimension, hvor godt og ondt mødes. Inden man får disse ideer galt i halsen, bør det retfærdigvis nævnes, at Bataille begrænsede sin udforskning af dette omfattende betydningsunivers til skønlitterære værker, antropologiske og litterære studier samt filosofiske tankeeksperimenter, og han adskiller sig dermed positivt fra de samtidige intellektuelle, der aktivt gik ind i politisk ekstreme bevægelser på den ene eller den anden fløj.

Jacob Dahl Rendtorff redegør i den følgende artikel for nogle opfattelser af det onde i nyere kontinentalfilosofi – repræsenteret af navne som Arendt, Sartre, Glucksmann og Baudrillard – og ser et fællestræk i opgøret med de forudsætninger, der traditionelt har været opstillet omkring løsningen af

teodicé-problemet inden for klassisk filosofi: når det onde faktisk eksisterer, må der være en – højere eller i hvert fald rationel – mening med det. Efter Holocaust er det blevet håbløst at lede efter en sådan mening. I stedet må analyseapparatet stille skarpt på psykosociale mekanismer, der som en sideeffekt vedbliver at producere det, man kan kalde det onde. Blandt pointerne i artiklen er, at hvad enten man tilstræber et samfund byggende på det godes hegemoni i form af humanistiske værdier som demokrati, frihed og menneskerettigheder eller som postmoderne verdensborger dyrker en opløsning af alle faste betydningsskabende polariteter, herunder modstillingen af godt og ondt, har man ikke hermed undgået at give næring til fremvækst af nye former for ondskab, der hver på deres måde negerer grundlaget for disse samfund, hvilket navnlig terrorismen eksemplificerer.

Frederik Stjernfelt har skrevet to bidrag til temanummeret. Det første er et interview med den tyske filosof Rüdiger Safranski med udgangspunkt i dennes bog om det onde. Når mennesket er udstyret med evnen til at vælge frit, vil der altid være en risiko for, at det vælger at handle ondt. Safranski mener ikke som Rousseau, at mennesket er født godt, men snarere som Hobbes, at det er født med muligheden for at handle ondt, hvilket det er op til samfundets institutioner at begrænse mest muligt. Safranski er kritisk over for tendensen til at opløse det onde i forklarende og undskyldende faktorer, da der hermed også sker en fatal forflygtigelse af det personlige ansvar. Temadelen afsluttes med Stjernfelts anmeldelse af tre bøger om det onde af hhv. Safranski, Lars Fr. H. Svendsen og Richard Bernstein.

Uden for temaet bringes Alice Theilgaards artikel om den kreative hjerne og Hanne Søndergaard, Helle Holmgren og Ask Elklits artikel om anvendelsen af tolke inden for psykoterapi. Nummeret afsluttes af to anmeldelser.